

भारतीय राज्यघटना आणि मूलभूत अधिकारांची संकल्पना - एक अभ्यास

प्रा. डॉ. तेजराव गोपीनाथ साबळे

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
प्रगती कला व विज्ञान महाविद्यालय सिल्लोड
ता. सिल्लोड, जि. छ. संभाजीनगर
मो. नं. 9403122925
ईमेल - tejassable1974@gmail.com

प्रस्तावना

भारतीय राज्यघटना ही केवळ कायद्यांचा दस्तऐवज नाही, तर ती भारतीय लोकशाहीची आत्मा आहे. या आत्म्याचा गाभा म्हणजे मूलभूत अधिकार. हे अधिकार प्रत्येक नागरिकाच्या जीवनाचा, स्वातंत्र्याचा आणि सन्मानाचा पाया घालतात. स्वातंत्र्योत्तर भारतात संविधानाने नागरिकांना जे हक्क दिले आहेत, ते केवळ तात्त्विक न राहता व्यवहारात उतरणारे आणि संरक्षण देणारे आहेत. हे हक्क म्हणजे लोकशाहीची बायबल, जी लोकांना सरकारविरुद्ध आवाज उठवण्याचा, समानतेचा, धर्म स्वातंत्र्याचा, आणि न्यायाचा अधिकार देते. या लेखात मूलभूत अधिकारांची व्याख्या, घटनेतील स्थान, प्रकार, महत्त्व, मर्यादा व अंमलबजावणी यांचा सैद्धांतिक अभ्यास केला जाईल. या अधिकारांमुळे भारतीय नागरिक केवळ 'वस्तू' न राहता सक्षम, सशक्त व स्वतंत्र घटक बनतो.

१. मूलभूत अधिकारांची संकल्पना

'मूलभूत अधिकार' हे असे हक्क आहेत जे भारतीय संविधानाने प्रत्येक नागरिकाला दिले असून, ते न्यायालयीनदृष्ट्या अंमलात आणता येतात. या हक्कांची प्रेरणा जगभरातील मानवी अधिकारांच्या घोषणांमधून आली आहे, जसे की अमेरिकेचे बिल ऑफ राईट्स आणि संयुक्त राष्ट्रांचे मानवाधिकार घोषणापत्र (1948). भारतीय संविधान हे हक्क केवळ घोषित करत नाही, तर त्यांची खात्री सुद्धा देते. यामध्ये मूलतः सहा प्रकार समाविष्ट आहेत, जे घटनेच्या भाग III मध्ये नमूद केले आहेत.

२. घटनात्मक स्थान आणि तत्त्वज्ञान

भारतीय संविधानाचा भाग III (अनुच्छेद १२ ते ३५) हे अधिकार सविस्तरपणे स्पष्ट करतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यानुसार, "जर राज्यघटनेचा एखादा भाग पवित्र मानायचा असेल, तर तो भाग III आहे." या अधिकारांचा आधार मानवी प्रतिष्ठा, व्यक्तिस्वातंत्र्य, सामाजिक न्याय आणि समता यावर आहे. त्यांचे स्वरूप लोकशाही मूल्यांवर आधारित आहे आणि त्यांचे संरक्षण करण्यासाठी अनुच्छेद 32 दिला आहे – जो स्वतः एक मूलभूत हक्क आहे.

३. मूलभूत अधिकारांचे प्रकार

१. समानतेचा अधिकार (अनुच्छेद १४ ते १८):

कायद्यापुढे सर्वांना समानता

जात, धर्म, लिंग यांच्या आधारावर भेदभावास मनाई

अस्पृश्यतेची समाप्ती

सरदारशाही व उपाधी बंदी

२. स्वातंत्र्याचा अधिकार (अनुच्छेद १९ ते २२):

विचार, अभिव्यक्ती, सभा, संघटना, स्थलांतर व व्यवसाय स्वातंत्र्य

वैयक्तिक स्वातंत्र्य व अटकबंदीविरुद्ध संरक्षण

३. शोषणविरुद्ध अधिकार (अनुच्छेद २३-२४):

जबरदस्तीची मजुरी आणि बालमजुरीवर बंदी

४. धर्म स्वातंत्र्याचा अधिकार (अनुच्छेद २५-२८):

धर्म मानण्याचा, प्रचार करण्याचा व आचरण करण्याचा स्वातंत्र्य

कोणत्याही धर्माचे पोषण न करता सर्व धर्मांना समान वागणूक

५. सांस्कृतिक व शैक्षणिक अधिकार (अनुच्छेद २९-३०):

अल्पसंख्याकांना भाषिक-सांस्कृतिक ओळख जपण्याचा अधिकार

शैक्षणिक संस्था स्थापण्याचा हक्क

४. मूलभूत अधिकारांचे महत्त्व

व्यक्तिमत्त्व विकासाचा पाया

लोकशाहीतील सक्रिय सहभागाचे माध्यम

सामाजिक व आर्थिक विषमतेविरुद्ध संरक्षण

धार्मिक आणि सांस्कृतिक समतेचे संरक्षण

राज्याच्या मर्यादांची स्पष्ट रेखाटण

हे अधिकार नागरिकांना केवळ शासनाचे विषय न ठेवता, संविधानाचे संरक्षक बनवतात.

५. अधिकारांची मर्यादा व न्यायालयीन हस्तक्षेप

मूलभूत अधिकार 'असीम' नाहीत – ते इतरांच्या अधिकारांशी समन्वय ठेवून वापरावे लागतात. उदा. अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य हे भाषणाच्या मर्यादेतच मान्य आहे — ते जातीय, धार्मिक द्वेष पसरवण्यासाठी वापरले गेले, तर राज्य त्यावर बंदी आणू शकते. भारतीय न्यायसंस्थेने अनेक ऐतिहासिक खटल्यांत या अधिकारांचा पुनर्व्याख्या केली: केशवानंद भारती खटला (1973): संविधानाचे मूलभूत तत्त्वे बदलता येत नाहीत. मनु गोस्वामी प्रकरण: निवडणुका दरम्यान धार्मिक प्रचार हे धर्म स्वातंत्र्याचे उल्लंघन. मनिका गांधी खटला (1978): वैयक्तिक स्वातंत्र्य हे अत्यंत मूलभूत तत्त्व

६. नागरिकांचा सहभाग व जबाबदारी

अधिकारांसोबत जबाबदाऱ्या सुद्धा महत्वाच्या आहेत.

इतरांच्या हक्कांचा आदर

कायद्याचे पालन

सार्वजनिक संपत्तीचे रक्षण

सामाजिक सलोखा जपणे

राज्यघटनेतील आदर्शांचा सन्मान

म्हणूनच मूलभूत अधिकारांचा उपभोग घेताना, नागरिकांनी जबाबदारीचे भान ठेवणे गरजेचे आहे.

निष्कर्ष

भारतीय राज्यघटनेतील मूलभूत अधिकार ही केवळ कायदेशीर रचना नसून, ती भारतीय समाजाचे नैतिक आणि लोकशाही मूल्य दर्शवते. या अधिकारांमुळे प्रत्येक व्यक्तीला स्वातंत्र्य, समानता आणि सन्मान याचे रक्षण मिळते. आजच्या बदलत्या राजकीय, सामाजिक आणि डिजिटल युगात या अधिकारांचे स्वरूपही अधिक व्यापक होत आहे – privacy, freedom of internet, gender identity यांसारख्या बाबीही या अधिकारांमध्ये समाविष्ट केल्या जात आहेत. म्हणूनच, मूलभूत अधिकारांचे रक्षण करणे आणि त्याचा सजग वापर करणे हे प्रत्येक भारतीयाचे कर्तव्य आहे. या अधिकारांमुळे भारतीय लोकशाही केवळ अस्तित्वात नाही, तर सक्रिय, सजग आणि सशक्त राहते.

संदर्भ सूची:

1. भारतीय राज्यघटना – डॉ. बी. आर. आंबेडकर, संविधान सभा वादविवाद
2. भारतीय लोकशाही आणि मूलभूत अधिकार – डॉ. माधुरी शिरसाट
3. भारतीय संविधानाचा अभ्यास – डॉ. के. एन. शर्मा, यूनिवर्सल प्रकाशन
4. Supreme Court Landmark Judgments – SCC Online
5. मानवाधिकार आणि लोकशाही मूल्ये – डॉ. किरण ढवळे
6. भारतीय राज्यघटना व तिचे तत्त्वज्ञान – डॉ. विजय काळे
7. Fundamental Rights and Constitutional Remedies – M.P. Jain (अनुवादित संदर्भ)